

COVID-19 PANDEMİSİ VE GÜNEY KAFKASYA'DA SİVİL TOPLUM

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Nazmi ÜSTE* - Doç. Dr. Ulviyye AYDIN**

Öz

COVID-19 dolayısıyla küresel düzeyde enerjiye olan talebinin azalması petrol fiyatlarını keskin bir şekilde düşürdü. Dahası, Rusya ve Suudi Arabistan arasındaki fiyat anlaşmazlığı ve Rusya'nın petrol arzını arttırması kararı petrol fiyatlarında bir günde %30 düşüğe neden olarak küresel petrol piyasalarında şok etkisi yarattı. Hiç kuşkusuz, farklı nedenlerle de olsa, bu durum ve genel olarak COVID-19 nedeniyle meydana gelen küresel kriz her üç Güney Kafkasya ülkesini de olumsuz etkileyecektir. Bu araştırma, mevcut veriler analiz edilerek, Güney Kafkasya toplumlarının sivil toplum örgütlerinin öncülüğünde krizi fırsata çevirecek başta etnik sorunlar olmak üzere bölgesel sorunlarını çözmek için işbirliği olasılıkları üzerine odaklanmaları gerektiğini savunmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde konunun teorik boyutuna yer verilmiştir. İkinci kısmında Güney Kafkasya ekonomilerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde COVID-19 krizinin ışığında bölgedeki sivil toplum örgütlerinin Güney Kafkasya'da başta etnik sorunlar olmak üzere mevcut problemlerin çözülmesi için üstlenebileceği öncü rol üzerinde durulmuştur. Çalışma sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

Anahtar kelimeler: COVID-19, Ekonomik Kriz, Güney Kafkasya, Sivil Toplum, Toplumsal İlişkiler.

The COVID-19 Pandemic And Civil Society In The South Caucasia Abstract

The decline of demand for energy on global level due to COVID-19 has sharply lowered the oil prices. Moreover, the price dispute between Russia and Saudi Arabia and Russia's decision to increase its oil supply made a shock effect in global oil markets causing a 30% drop in oil prices in one day. This situation and the global crisis caused by COVID-19 will undoubtedly affect all three Southern Caucasian countries negatively, albeit for different reasons. Analyzing existing data, this research argues that the Southern Caucasian

* Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, nazmiuste@windowslive.com, ORCID ID: 0000-0002-4638-6629.

** Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ulaydin91@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6713-5917.

societies should focus on the possibilities of cooperation to solve regional problems, especially ethnic problems, by turning the crisis into an opportunity under the leadership of non-governmental organizations. In the first part of the study, theoretical dimension of the study has been introduced. In the second part, an evaluation of the South Caucasus economies has been made. In the third part, in the light of the COVID-19 crisis, the leading role that non-governmental organizations in the region can undertake for solution of existing problems, especially ethnic problems, in the South Caucasus is emphasized. The study has been completed with the conclusion section.

Keywords: COVID-19, Economic Crisis, Society, Social Contacts, South Caucasus.

Giriş

COVID-19 gibi ilk kez meydana gelen küresel bir salgın ile mücadele edebilmek ideoloji, etnik köken, dini inançlar üstü bir işbirliğini zorunlu kılmaktadır. COVID-19 viral bir virüstür, bulaşıcılığı yüksektir, özellikle insan hareketliliğinin yoğun olduğu alanlarda yayılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, COVID-19 ile mücadelenin önemli bir kısmı insan ve mal hareketliliğinin azaltılması ile mümkün olabilir. Böyle bir önlem ise geleneksel ekonomik faaliyetlerin kısıtlanması anlamına gelmektedir ki, bunun sonuçları, tahmin edildiği üzere, ekonomik daralma, ticaret hacminde azalma, işten çıkarma ve iflasların artması, insan psikolojilerini de olumsuz etkilenmesi de dahil sosyal problemlerin çoğalması gibi birçok olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Nitekim 1930'lardaki Büyük Buhran sonrası ilk defa gelişmişlik düzeyi ne olur ise olsun, bütün ekonomiler bir durgunluk sürecine girmiştir.

Özellikle COVID-19 nedeniyle küresel düzeyde enerjiye olan talebin keskin bir şekilde azalması ve OPEC Plus görüşmelerinin sonuçsuz kalması dünya enerji piyasalarında petrol fiyatlarının beklenenin çok altına düşmesine neden olmuştur. Düşük petrol fiyatları ve pandemi zaten kırılabilir bir yapıya sahip Güney Kafkasya ülkelerinin ekonomilerini olumsuz etkilemektedir. Çeşitli ekonomik, mali ve yapısal etkenlerden dolayı bu ülkeler için COVID-19 krizinin etkilerini tamamen ve kısa bir sürede ortadan kaldırmak mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla, söz konusu ülke toplumlarını ekonomik ve sosyal anlamda zorlu bir süreç beklemektedir. Diğer taraftan, küresel krizlerin işbirlikleri için fırsat yarattığı düşünülürse, bu çalışma, Güney Kafkasya toplumlarının geçmişteki sorunları ve ötekileştirme meselelerini geride bırakarak, ilişkilerinde yeni bir başlangıç yapabileceği görüşünü savunmaktadır.

1. Çalışmanın Teorik Çerçevesi

20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyıla beraber uluslararası ilişkilerde ve özellikle de uluslararası politikada en çok kullanılan kavramlardan biri "küreselleşme" olmuştur. Bu kavram farklı bakış açılarıyla ele alındığında insan hakları, demokrasi ve küresel ölçekte refah açısından olumlu bir süreç olarak da değerlendirilebilmektedir. Bir diğer taraftan ise küreselleşme emperyalizmle eş değer bir kavram olarak görülebilmektedir.¹ Her iki bakış açısının iddiala-

¹ Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, Güncelleştirilmiş ve Geliştirilmiş 4. Basım, İmaj Yayınevi, Ankara 2001, s. 1-5.

rını doğrulayacak olgular bu süreçte gözlemlenebilmektedir. Diğer yandan iki bakış açısının da uzlaştığı bir husus bulunmaktadır ki, o da küresel çapta bir etkileşimin varlığıdır. Dünya artık izole alanları olamayan bütünsel bir ağın tamamıdır. Bu nedenle günümüz dünyasında yönetsel ve iktisadi süreçleri irdelerken yalnızca egemen devletler arası ilişkileri temel alarak analizler yapmak belki de hiç bu kadar eksik olmamıştır.

Küresel çapta etkileşim hem çok boyutlu hem de farklı araçların kullanımıyla gerçekleşmektedir. Devletlerin klasik anlamdaki egemenlik alanlarının yanında güç olgusu da farklı özellikleri itibariyle ayrılmıştır. Güçlü bir devletten bahsederken artık sadece askeri ve ekonomik güçten bahsetmek yetersiz kalmaktadır. Askeri ve ekonomik güce ek olarak “yumuşak güç”ün ve “yapısal güç”ün de olması ile ancak küresel bir güçten bahsetmek mümkün olacaktır. Güç günümüzde artık devletlerin kontrol alanı dışında da sıkça karşılaşılan ve etki doğuran bir olgu olmuştur. Küreselleşme sürecinde gücün sadece devletler arasında dağılmasından değil aynı zamanda devlet dışı unsurlar arasında da dağılmasından söz edilmektedir. Bu konuda en çarpıcı örneklerden biri “ulus-ötesi şirketler” (TNC) olabilir. TNC’ler dünya imalat üretiminin %50’sine yakını ve dünya ticaretinin %70’inden fazlasını karşılayarak küresel ekonomiye büyük oranda hakim olmayı başarmışlardır. Ayrıca farklı coğrafyalarda yatırım yapabilme kabiliyetleri dolayısıyla da politik denetlemelerden ve baskılardan oldukça kolay sıyrılabilirler. TNC’leri bu yönüyle hükümet dışı örgütlerde (NGO) gözlemlediğimiz ulusal ve uluslararası sisteme etki etme kapasitesine benzer bir potansiyelde değerlendirmek doğru olacaktır.²

Diğer bir yön de gücün devlet ve devlet dışı aktörler arasında paylaşımına paralel olarak gücün doğasında gözlemlenen değişimdir. Bu değişim, gücün merkezileşmesi ya da az sayıda elde toplanmasına dair uygulanan klasik yöntemlerin etkisini de azaltmıştır. Gücün doğasındaki temel değişime neden olan gelişmelerin başında teknolojideki gelişmeler, küresel eğitim seviyesinin yükselmesi ve sonucunda da yumuşak güç unsurlarının öncesi dönemlere nazaran çok daha olumlu geri bildirimler almalarıyla ilgilidir. Devletler sert güç unsurlarından vazgeçmiş olmasalar da yumuşak güç³ konusunu da ihmal edemeyeceklerinin farkına varmışlardır. Artan teknolojik olanaklar geleneksel olarak güçsüz görülen pek çok legal/illegal unsuru uluslararası ilişkilerde ve politikada dikkate alınması gereken aktörlere çevirmiştir. Bahsedilen sınıflandırmada terör örgütlerinden sivil toplum örgütlerine, toplumsal hareketlerden bireysel eylemlere kadar genişçe bir yelpaze dikkat çekmektedir. Bu çok farklı sınıflandırmaların tamamen birbirinden ayrılarak uluslararası siyasette hedeflerine ulaşması olanaksız görülmektedir. Zira gücün hem farklı sınıflandırmalara dağılımı (sert güç-yumuşak güç gibi) hem de farklı aktörlerin ulaşabildiği bir alan olması (terör örgütleri-devletler gibi) merkezileşmeyen gücün işbirlikleriyle, dayanışmalarla, ittifaklarla ve yahut yönetim

² Andrew Heywood, *Siyaset*, Genişletilmiş 4. Edisyondan Çeviri, Çev. Fahri Bakırcı, 19. Baskı, BB101 Yayınları, Ankara 2018, s. 628-631.

³ Yumuşak güç kavramı ve unsurlarına dair bilgilenmek için bkz. Joseph Nye, *Yumuşak Güç*, Elips Yayınları, Çev. Rayhan İnan Aydın, Ankara 2005.

ilişkisiyle hedefe yönelmesini son süreçte kaçınılmaz kılmıştır. Küresel çağda bir yönetişimden bahsederken devletler arası etkileşimde merkezi-küresel bir otoritenin olmamasının yaratacağı anarşi ortamıyla, tersi kurgunun söylediği merkezi bir küresel otorite varlığı arasında bir yere işaret edilmektedir.⁴ İngiliz Okulu'nun temel çözümlene nesnesi olan uluslararası toplumun, ki bu devletlerin oluşturduğu bir toplumdur, daha büyük bir otoriteye boyun eğmek zorunda olmamalarından doğan anarşik yapılarına karşın egemen eşitlerden oluşan bir toplum yaratma başarıları ve çatışmadan çok düzenin hakim olması çarpıcı bir durum olarak nitelendirilmiştir. Hedley Bull devletler toplumunu açıkça anarşik bir toplum olarak tanımlamıştır. Ancak buradaki “anarşik” vurgusunun merkezi bir otoritenin uluslararası toplumda bulunmamasına dayalı olarak yapıldığı aşikardır. Ne var ki bu “anarşik toplum” ortak çıkar ve kurallar nedeniyle “toplum” olma özelliğini koruma noktasında da istikrarlı görülmektedir.⁵ İngiliz Okulu'na göre kargaşa uluslararası siyasetin temel karakterini oluşturmamaktadır. Bu noktada uluslararası hukuk ve ahlakın temel işlev görerek anarşik yapıyı denetim altına aldığı iddia edilmektedir.⁶

Hukuka bağlılık ve uluslararası ahlak ise birbirine tamamen bütünleşik yapılar değildir. Öncelikle uluslararası hukuk genel olarak somut belgelere (anlaşmalar) dayalıdır (teamüller, mütalaalar yoruma açık olsa da). Bu bağlamda tarafların pacta sunt servanda ilkesi içerisinde kalmaları beklenir ve aksi haller için uluslararası sorumluluk doğabilecektir.

Uluslararası ahlak konusunda ise uluslararası toplumun meşru üyelerinin hangi ölçütlere haiz olması gerektiğine dair bir tartışma öne çıkmaktadır. Bu konuda “çoğulcular” ve “dayanımcılar” olarak ikiye ayrılacak yaklaşımlar dikkat çekmektedir. Çoğulcu toplum fikrinin önde gelen savunucularından John Rawls, uluslar arasında farklı siyasal, ekonomik, kültürel farkların olabileceğini ve bu farkların meşruiyeti ortadan kaldıracak bir neden oluşturmayacağını ifade etmektedir. Ancak Rawls'ın bir çekincesi vardır o da farklı özelliklere sahip de olsa ulusların çağdaş uluslararası hukukun içerdiği temel ilkeleri çerçeve olarak kabul etmiş olmalarıdır. Bu ilkeler kısaca; devletlerin birbirinin siyasal egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı duyması, anlaşmalara ve savaş kurallarına (meşru müdafaa ve insani müdahale sınırlarını aşmama) uymaları, yoksulluk gibi uluslararası sorunlarda işbirliğine açık olmak, soykırım ve saldırganlığı hoş görmemek şeklinde sıralanabilmektedir. Dayanımcı yaklaşımın öncülerinden Allen Buchanan ise Rawls'a eleştiri getirenlerdendir. Buchanan ahlaken meşru bir uluslararası toplumun ancak üyeleri ahlaken meşru devletlerce oluşabileceğini ifade etmiştir. Genel olarak dayanımcılar devletlerin iç sistemleri ile uluslararası ilişkilerde kurdukları

⁴ Heywood, *a.g.e.*, s. 633-635.

⁵ Terry Nardin, “Uluslararası Siyaset Teorisi”, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Scott Burchill - Richard Devetak - Jack Donnelly vd., Küre Yayınları, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, İstanbul 2012, s. 385.

⁶ Andrew Linklater, “İngiliz Okulu”, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Scott Burchill - Richard Devetak - Jack Donnelly vd., Küre Yayınları, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, İstanbul 2012, s. 119-120.

devletlerin iç sistemi arasında benzerlik aramaktadırlar. Onlara göre çoğulcu yaklaşımların 21. yüzyılın gerçekleriyle uyumlu olması olanaksızdır. Dayanışmacı düşünür Andrew Hurrell, 21. yüzyıl koşullarının somut ve kolektif hedeflere yöneldiğini, bu hedefleri gerçekleştirmek için de kurumsallaşmış yönetim yapılarının gerekliliğini savunmaktadır.⁷

Her iki yaklaşımın da devlet odaklı ve devletin egemenlik alanında inisiyatif kullanarak tercihlerini belirlediği ön kabulüne dayandığı açıktır. Ayrıca her iki yaklaşım da kurumların varlığına dair bir şüphe barındırmamaktadır. Aralarındaki fark kurumların hangi felsefeye göre inşa edileceği üzerinedir. Devlet dışı aktörlerin daha çok öne çıktığı küreselleşme sürecinin ileri dönemleri, devlet ve tipik aktörler dışındaki salgın, doğa olayları, çevresel kirlilikler, küresel ısınma gibi zorlayıcıların denkleme eklenmediği çözümlenmelerin günümüzde analiz kapasitesi bakımından yetersizliği ortadadır.

Küreselleşme sürecinin başında gücün ve teknolojik gelişmişliğin süreci şekillendireceği düşünülürken bu özelliklerin tek başına belirleyici olamayacağı zaman içerisinde anlaşılmaya başlamıştır. Esasen tarih boyunca gücün ve teknolojinin tek başına belirleyici olmadığı örnekler mevcuttur. Örneğin dönemine göre teknolojik ve lojistik güçlü alt yapısına karşın Batı Roma İmparatorluğu'nun M.Ö. 46'da sonlanması, Büyük Britanya'nın Endüstri Devrimi'ni yapmasına karşın lider devlet vasfını koruyamaması bu savı desteklemektedir. Dolayısıyla mevcut fikirlerin sorunları çözemediği, kurumların içten içe çöktüğü bir durumda teknolojinin sistemlerin değişmeden devamını garanti edemeyeceği açıktır.⁸

2020 yılı küresel ölçekte tarihin önemli salgınlarından biri olan COVID-19 ile mücadele yılı olarak tarihteki yerini almıştır. Bu süreç birçok sektörde ve sistemde değişimi tetikleyecek boyuttadır. Özellikle salgınla mücadelenin sınırları aşan tedbirleri gerektirmesi ve bu tedbirlerin mutlak işbirliği ve dayanışmayla işlev kazanacak nitelikte olması devletler arasındaki ilişkilerin yeniden gözden geçirileceği süreçleri başlatmıştır. Her şeyden önce diplomasinin geleneksel uygulamaların ötesine geçmesi kaçınılmazdır. Örneğin, salgın süreci diplomasideki tipik geleneksel ketumiyet ilkesinin aksine açıklık ve bilgi paylaşımını zorunlu hale getirmektedir. Buna aykırı davranan yapıların uluslararası etiğe aykırılığı sorgulanabilecektir.

Uluslararası toplum ve ilişkilerin demokratikleşmesini zorlayan gelişmeler genel olarak küresel çapta ortaya çıkan ve tüm aktörlerin (devlet ve devlet dışı) işbirliği ile çözülmesi muhtemel sorunların tetiklemesiyle gündeme gelmektedir. Günümüz diplomasisi artık sadece bir hükümetin belli bir konudaki kanaatlerini bir başka hükümete aktarma süreci olarak değerlendirilemez. Yeni diplomasi anlayışına devlet dışı aktörleri de eklemek, sivil toplumu sadece gözlemci değil aynı zamanda diplomasie sürecinin katılımcısı olarak kodlamak kaçınılmaz olacaktır. Gayrı resmi kolu oluşturan bu yapı daha hızlı ve esnek hareket edebilmekte, resmi devlet diplomasisinin hantal yapısına nazaran hızla yol alabilmektedir.⁹

⁷ Nardin, "a.g.m.", s. 385.

⁸ Stephen D. King, *Küreselleşmenin Sonu*, Çev. Murtaza Özeren, Profil Kitap, İstanbul 2019, s. 10.

⁹ Temel İskit, *Diplomasi*, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 357.

COVID-19 salgını sivil toplumun etkinliği ve yaygınlığı üzerinde geçmiş dönemlerden çok daha olumlu yansımaları tetikleyecek niteliktedir. Zira salgının herhangi bir etnisite ya da devlet üzerinde etkin olmayıp tüm insanlığı etkisi altına alması, küresel çapta ekonomik krizleri tetiklemesi “*eski öteki*”leri artık aynı safta toplamaya zorlayacak etkiyi yaratmıştır. Bu yakınlaşma eğilimine en büyük direncin devletlerin geleneksel reflekslerinden geleceği ancak sivil toplumun hantal olmayan tepki verme özelliği nedeniyle devletlerden önce “*yeni normale*” uyum sağlayacağı düşünülmektedir.

2. COVID-19 Salgınının Güney Kafkasya’da Ekonomik Yansımaları

COVID-19 pandemisi, dünya ekonomisinde küçülme uyarılarının arttığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Devletler, Mart 2020’den itibaren eğitimden turizme kadar yaşamın bütün alanlarında derin ve çok boyutlu bir krize neden olan COVID-19 salgınının önüne geçmek için radikal ve çok boyutlu önlemler almaya başlamıştır. Söz konusu uygulamalar bir taraftan virüsün yayılmasını engellerken, diğer taraftan ülke ekonomilerinin içinde bulunduğu durgunluğu hızlı bir şekilde açığa çıkarmıştır. Tahminlerini yeniden gözden geçiren Uluslararası Para Fonu’na (IMF) göre, 2020 yılında küresel büyümede -3 oranında gerileme beklenmektedir.¹⁰ Sadece bu rakam Büyük Buhran’dan sonra gerçek bir küresel krizin meydana geldiğini onaylar niteliktedir. Salgın, dünya genelinde uzun zamandır görülmeyen bir sağlık sorunu olmakla birlikte, beraberinde getirdiği üretim, istihdam, gelir kaybı ile insani, toplumsal ve ekonomik anlamda bir dizi sıkıntıları da tetiklemiştir.¹¹ COVID-19 nedeniyle gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun - gelişmiş, gelişmekte olan veya az gelişmiş, bütün dünya ekonomileri bir gerileme sürecine girmiştir. Bir başka deyişle, sadece insanlara değil, ekonomilere de virüs bulaşmıştır. Kriz önce toplam talebi ve buna bağlı olarak da toplam arzı etkilemiştir. Talep ve arzdaki azalma üretimde beklenen gerilemeyi getirmiştir. 21. yüzyılda ilk kez tecrübe edinilen salgın kaynaklı bu tür bir krizle mücadele edebilecek yeterli mekanizmalara sahip olmayan ülke ekonomileri zorlu bir sürece girmiştir.

Salgına bağlı olarak ilk dikkat çeken gelişme petrole olan talebin azalması olmuştur. Bu durum petrol fiyatlarındaki düşüşü tetiklerken diğer yandan, OPEC Plus görüşmelerinin sektöre uğraması da petrol fiyatlarının düşmesine etki etmiştir.¹² Dolayısıyla, düşük petrol fiyatları düşük mali gelir, kısıtlı hükümet harcamaları, petrol dışı sektörlere yetersiz yatırım ve düşük büyüme gibi nedenlerden dolayı petrol ihraç eden ülkeler için özellikle salgın döneminde çok ciddi bir ekonomik tehdit olarak belirmiştir.

Bu durum, uzun yıllardır etnik çatışmaların getirdiği bir dizi sorunlarla uğraşan Güney Kafkasya ülkelerinin ekonomilerini de etkilemiştir. Pandemi

¹⁰ IMF, “World Economic Outlook 2020”, <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WEO/2020/October/English/text.aspx?la=en>, (28 Nisan 2020).

¹¹ Serdar Sayan, “Devletin Pandemide İşini Kaybedenlere Verdiği Aylık Nakit Desteği Osmangazi Köprüsü’nden Kaç Kere Geçiriyor?”, *İktisat ve Toplum*, Sayı: 116, Haziran 2020, s. 10.

¹² CNBC, “Oil Nose-dives As Saudi Arabia And Russia Set Off ‘Scorched Earth’ Price War”, 8 Mart 2020, <https://www.cnbc.com/2020/03/08/opec-deal-collapse-sparks-price-war-20-oil-in-2020-is-coming.html>, (Erişim: 1 Ağustos 2020).

sürecinin uzaması önümüzdeki dönemler için ekonomik açıdan sorunlu bir tablo çizmektedir. Bölgenin en büyük ekonomisi olan Azerbaycan, hali hazırda petrol üreticisi ülke konumundadır. Gürcistan Azerbaycan enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması için ana transit ülke olarak bilinmektedir. Ermenistan ne petrol üreticisidir, ne de mevcut koşullarda transit ülke konumundadır. Ama dünyanın iki önemli petrol üreticisi olan İran ve Rusya Ermenistan'ın en büyük ekonomik ortaklarıdır. Denize çıkışı olmayan bu kara ülkesi Rusya ve İran ekonomilerine önemli derecede bağlıdır. Dolayısıyla ekonomik ortakları petrol üreten ülke olan ülkeler de bu krizden doğrudan etkilenecektir. Diğer yandan, hali hazırda Rusya'da (kayıtlı ve/veya kayıt dışı) bu üç Güney Kafkasya ülkesinden çok sayıda işçi çalışmaktadır. RF Sayıştay Başkanlığı Corona krizi sonucu Rusya'daki 6 milyon işsiz sayısının 9 milyona ulaşacağını öngörmektedir.¹³ Düşük seviyelerde seyreden petrol fiyatlarının salgın dolayısıyla zaten felç olan bütün ekonomik sektörleri olumsuz etkileyeceği göz önünde bulunulursa, her üç Güney Kafkasya ülkesi için derin ekonomik kriz kaçınılmaz görünmektedir. Salgının olumsuz etkilerini ve düşük petrol fiyatlarını dikkate alarak IMF Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan için tahminlerini yeniden gözden geçirmiştir (Tablo-1).

Tablo-1: Reel GSYH, Tüketici Fiyatları ve İşsizlik Öngörülleri

Ülke	Reel GSYH			Tüketici Fiyatları			İşsizlik		
	2019	Tahmin		2019	Tahmin		2019	Tahmin	
		2020	2021		2020	2021		2020	2021
Azerbaycan	2.3	-2.2	0.7	2.6	3.3	3.2	5.0	5.0	5.0
Gürcistan	5.1	-4.0	3.0	4.9	4.6	3.7	11.6
Ermenistan	7.6	-1.5	4.8	1.4	0.8	2.0	17.7	19.0	18.4

Kaynak: IMF, 2020.

IMF her üç ülke için 2020 büyüme tahminlerini eksiye düşürmüştür. Ekonomisinin önemli bir kısmı petrol gelirlerine dayalı Azerbaycan'ın GSYH'nın düşük fiyatlar nedeniyle olumsuz etkileneceği tahmin edilmektedir. Benzer şekilde, petrol fiyatlarının 2021'de de istenilen seviyeyi yakalayamayacağı görüşünden hareketle, Azerbaycan için 2021 yılı için öngörülen artış %0.7 oranı gibi düşük bir seviyededir. Salgın nedeniyle ticari hareketliliğin durma noktasına gelmesi sonucu ekonomisi transit konumuna odaklı Gürcistan'ın GSYH'nda %4'lük bir düşüş beklenmektedir. Özellikle turizm, eğlence ve taşımacılık, ulaştırma, liman işletmeciliği, depolama gibi Gürcistan ekonomisine ciddi katkı sağlayan lojistik sektörlerindeki durgunluk GSYH'ya olumsuz yansımaktadır.

Salgının etkilerinin bertaraf edilmesi ile ticaretin canlanması ile bir sonraki yıl Gürcistan ekonomisinin de %3'lük bir büyüme yakalayacağı tahmin edilmektedir.

¹³ TASS Rusya Haber Ajansı, "Unemployment In Russia May Reach 10% In 2020 In Worst-Case Scenario", 25 Nisan 2020, <https://tass.com/economy/1149625>, (Erişim: 30 Temmuz 2020).

COVID-19 krizinin Ermenistan ekonomisi üzerindeki yansımaları da ağır olmaktadır. Bu tabloyu etkileyen en önemli faktörlerden biri, salgınla ilgili Rusya'daki gelişmelerdir. Petrol fiyatlarındaki düşüşün bir sonucu olarak Rus Rublesi'nin, yaklaşık %15 değer kaybetmesi, ihracatında ilk sırada yer alan Rusya pazarında Ermenistan'ı daha az rekabetçi kılmaktadır. Ermenistan'ın 2020'de Rusya'dan gelen işçi dövizlerinde de bir düşüşle karşılaşması muhtemeldir. 2019'da ülke dışında çalışan Ermeniler Ermenistan'a tahmini 2 milyar ABD Doları havale göndermiştir ki, bunun 1 milyar 55 milyon ABD Doları Rusya'da çalışan Ermeni işçilere aittir.¹⁴ Dolayısıyla, petrol fiyatlarındaki düşüş Ermeni ekonomisini de zayıflatmaktadır. Turizmdeki keskin düşüş, olumsuz ekonomik duruma katkıda bulunan bir başka faktör olarak gösterilmektedir. Bakır fiyatındaki düşüş ve Ermenistan'ın açık olan her iki kara sınırının (Gürcistan ve İran ile) kapatılması ülke ekonomisi üzerinde ek bir olumsuz etki yaratmaktadır. Hatırlatmak gerekirse, Ermenistan ekonomisinin 2017'de %7.5, 2018'de %5.2, 2019'da ise %7.6 olarak son üç senede büyümesinde bakır odaklı ihracat ve turizm sektörünün kalkınması anahtar rol oynamıştır.¹⁵ Böylece, 2020'de GSYH'nın %1.5 oranında küçüleceği öngörülen Ermenistan ekonomisinin 2021'de dış koşulların -özellikle ekonomisinin önemli ölçüde bağımlı olduğu Rusya ve İran'da ekonomik paketlerin uygulamaya konulması durumunda- istikrara kavuşmasına bağlı olarak toparlanacağı öngörülmektedir.

IMF'nin tahminlerine göre, her üç ülkede tüketici fiyatlarında afaki bir artış beklenmemektedir. Her üç ülke başta Rusya olmak üzere eski SSCB bölgelerine tarım ürünleri ihraç etmektedir. Salgın dönemine bağlı olarak ihracattaki azalmalar bu anlamda özellikle temel gıda gibi önemli kalemlerde iç pazara olumlu yansımacaktır.

Tablo-1'de de görüleceği üzere, 2020 ve önümüzdeki 2021 döneminde işsizlik oranının zaten yüksek olduğu Gürcistan için tahmin yapılamamaktadır. AB ve Türkiye ile başlatılan vizesiz geçiş uygulaması Gürcü vatandaşların iş bulmak amacıyla bu ülkelere yönelmesinin de önünü açmıştır. Dolayısıyla, böylesi derin bir krizde daha fazla insanın ülkeyi terk edeceği kesin gibi görünmektedir ve bu durum işsizlik konusunda tahminde bulunmayı zorlaştırmaktadır. Azerbaycan için çok keskin bir değişiklik öngörülmemektedir. Diğer taraftan, Ermenistan için durum daha farklıdır. AEB üyesi olan Ermenistan vatandaşlarının ülke dışında iş bulmak adına çok fazla seçeneği bulunmamaktadır. Ermenistan'ın bölgenin iki önemli ekonomisi olan Türkiye ve Azerbaycan ile etnik temelli sorunlar nedeniyle sınırları kapalıdır. Daha önce de vurgulandığı gibi, en önemli ticari ortakları olan Rusya ve İran'ın kendisi zaten derin bir buhran içindedir. Dolayısıyla, bu ülke için işsizlik tahminleri diğer iki ülkeye nazaran epey yüksektir.¹⁶

¹⁴ Benyamin Poghosyan, "Analysis: Coronavirus Presents Armenia With Difficult Challenges", Commonsense.eu, 7 Nisan 2020, https://commonsense.eu/index.php?m=23&news_id=5492, (Erişim: 4 Ağustos 2020).

¹⁵ A.e.

¹⁶ IMF, 2020.

Delaysıyla, genel bir değerlendirme yapılırsa, salgın tüm dünya ülkelerini hazırlıksız yakalarken, 2014 yılı ortasından itibaren düşük seviyelerde seyreden petrol fiyatları nedeniyle zaten zorlu bir dönemden geçen (Tablo-2) Güney Kafkasya ekonomilerinde de durgunluğa neden olmaktadır.

Tablo-2: Güney Kafkasya Ülkeleri GSYH'sı, 2014-2018 (milyar ABD \$)

Ülke	2014	2015	2016	2017	2018
Azerbaycan	75.244	53.074	37.868	40.866	46.94
Gürcistan	17.627	14.954	15.142	16.243	17.6
Ermenistan	11.610	10.553	10.546	11.527	12.433

Kaynak: Dünya Bankası, 2020.

2014 yılı ortalarından itibaren yaşanan sıkıntılı sürecin etkilerini tam atlatamışken, 2020 salgını ile daha önce hiç tecrübe edilmeyen yeni bir krizle karşılaşmak, hassas olan Güney Kafkasya ekonomileri için ağır sonuçlar doğurmaktadır. Özellikle her üç ülkenin de zaman zaman sıcak çatışmaya dönüşebilen çeşitli etnik sorunlarla uğraşması söz konusu krizin neticelerini daha da ağırlaştırmakta, sadece ekonomik değil, derin sosyal ve toplumsal etkileri olan olumsuzluklar ortaya çıkarmaktadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, Güney Kafkasya'daki etnik çatışmalar COVID-19 salgınının neden olduğu çok boyutlu krizin gölgesinde oldukça "demode" ve cılız kalmaktadır.

3. Kriz Döneminde Güney Kafkasya'daki Sivil Toplum

Bir önceki bölümde bahsedildiği üzere, COVID-19 salgını tüm dünya için çok büyük insani, ekonomik, sosyal, siyasi ve en önemlisi, ilk kez tecrübe edinilen zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte, tehdit özellikle çatışma bölgeleri açısından daha ciddidir. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri António Guterres küresel bir ateşkes çağrısında bulunmasına rağmen, aralarında Güney Kafkasya'dakilerin de bulunduğu, uluslararası ilginin ön saflarında olmayan birçok çatışma vardır. İşin ilginç, salgın bu bölgelerde güç dengesinin farklı taraflara kayması açısından da değişik gelişmelere neden olmaktadır. Örneğin, salgın vakalarının arttığı dönemlerde Afganistan'daki Taliban da dahil olmak üzere bazı silahlı gruplar, sağlık bilgileri ve temel tıbbi bakımla ulaşarak meşruiyetlerini kanıtlamaya çalışmışlar, yumuşak güç elde edebilmek için krizi fırsata çevirmeye uğraşmışlardır. Nisan 2020'de Tayland'ın güneyinde, isyancıların ana silahlı grubu Ulusal Devrimci Cephe, COVID-19 krizi geçene kadar ateşkes ilan etmiş ve halk sağlığı müdahalesine destek sunmuştur. Bu jest Tayland hükümetinin silahlı kuvvetleri tarafından tam anlamıyla karşılık vermemiş olsa da, şiddet düzeylerini düşürmek ve barışa yönelik daha fazla ilerleme için umut verici bir örnek oluşturmuştur. Myanmar çevresinde ise, etnik silahlı gruplar, sınır kontrollerini ve karantina rejimlerini sürdürmek için elzem olarak değerlendirilmiştir.¹⁷

¹⁷ Adam Burke, "Asia's Ethnic Conflicts In The Wake Of Covid-19", 29 Mayıs 2020, Italian Institute For International Political Studies, <https://www.ispionline.it/en/publicazione/asias-ethnic-conflicts-wake-covid-19-26355>, (Erişim: 30 Temmuz 2020).

Abhazy'a, Güney Osetya ve Dağlık Karabağ'daki etnik temelli çatışmalarla bilinen Güney Kafkasya bölgesinde ise durum biraz daha farklıdır. Dünya genelinde vaka sayısının yükseldiği Mart-Nisan 2020 döneminde Abhazy'a ve Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı güçler cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimleri düzenlemiş ve seçimlerin geniş bir katılımı ile gerçekleştiğini iddia etmiştir. Diğer taraftan, Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları ile AGİT Minsk Grubu Eş Başkanları, bölgedeki salgını tartışmak için uzaktan istişareler gerçekleştirmiş ve ortak video konferanslar düzenlemiştir. Gürcistan hükümeti de Abhazy'a ve Güney Osetya'ya yardım etmeye hazır olduğunu göstermek için bazı adımlar atmış, her iki ayrılıkçı bölge için test ve tedavi sözü vermiştir. Hatta Abhazy'a'dan hastaları almak ve tedavi etmek için temas hattına yakın bölgede bulunan Rukhi'de yeni inşa edilmiş bir hastaneyi salgın tedavisi için donanımlı hale getirmiştir. Bölge ülkeleri arasında barış süreci için umut vadeden bu gelişmeleri Rusya'nın salgınla mücadeleye destek verdiklerini iddia ederek Karadeniz filosundan Abhazy'a'ya radyasyon, kimyasal ve biyolojik birim birliklerini göndermesi, bir başka ifade ile yeterli tıbbi ve insani destek sağlamak yerine çatışma alanlarında askeri konumunu güçlendirmesi ve Azerbaycan-Ermenistan sınır hattında ciddi kayıplarla sonuçlanan ateşkes ihlali takip etmiştir.

Salgın öncesi Güney Kafkasya'daki konjüktür incelendiğinde bölge halklarının farklı düzeylerde ve çeşitli nedenlerden dolayı siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarla mücadele ettikleri görülmektedir. Salgın ile birlikte bu sorunlar artarak kalmamış, nitelik olarak en temel düzeye inmiştir. Bağımsızlık kazandıkları son 30 yılda başta Avrupa Birliği (AB) olmak üzere Dünya Bankası gibi birçok uluslararası kuruluşlar, hükümetlerarası teşkilatlar ve hükümet dışı örgütler bölgede sivil toplum kuruluşlarının örgütlenmesine, bu dinamikleri harekete geçirerek, ister yerel düzeydeki, isterse de ülkeler arasındaki sorunların çözülmesine yardımcı olmaya çalışmıştır. Geline nokta bu konuda belli bir aşamaya geldiği inkar edilemez. Özellikle her üç ülkedeki sivil toplum örgütleri ağırlıklı olarak Batı menşeli desteklerle genç nesiller arasında kimlik temelli düşmanlık duygularının azaltılması, demokrasi ve insan haklarının anlaşılabilir yaygınlaştırılması, ötekileştirmeden uzaklaşarak daha kapsayıcı bir yaklaşımın edinilmesi için çeşitli platformlarda kayda değer girişimlerde bulunulmuştur. Fakat söz konusu teşebbüsler demokrasi, şeffaf yönetim, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi ilkelerin benimsenmesi konusunda olduğu gibi, Güney Kafkasya bölgesindeki kimlik temelli mevcut çatışmaların çözümü için de yeterli olmamakla birlikte, toplumsal düşüncelerin barışçıl mecraya odaklanarak sonuç elde edilmesini sağlayamamıştır. Bir diğer taraftan, bölgedeki ekonomiler uluslararası ticarete açılmaya ve özel sektörü genişletmeye devam ederken, ülke yönetimlerinin gölgesinde sivil toplum alanı kapalı ve kısıtlı kalmıştır.

Oysa COVID-19 krizi, etkili ve duyarlı yönetim sistemlerinin ve kurumlarının yanı sıra, sivil toplumun kritik önemini göstermiştir. Çünkü sınırların kapatılmasına ve içe dönük siyasete neden olan bu ölçekte bir kriz, huzursuz-

lukları ve şiddet olaylarını tetikleme, devam eden diplomasi çabalarını sınırlama ve uluslararası kriz yönetimi sistemlerini test etme potansiyeline sahiptir. Çatışma mirası olan bir bölgede, salgın müdahalelerinin yerel veya uluslararası güvensizliği aşması ve hükümetler ile vatandaşları arasında güven ve ilişkiler inşa etmesi gerekmektedir. Ne var ki etkileşim ve işbirliğinin asgari seviyede olduğu Güney Kafkasya devletleri arasında bir güvenlik toplumu ilişkisi geliştirmenin zorluğu ortadadır. Bu nedenle pandemi ve benzeri krizler, toplumları korumak ve yeniden inşa etmek için hükümetler arasında ve topluluklar içinde artan işbirliği ve dayanışma fırsatıdır. Hatta pandeminin insan yaşamı üzerindeki etkilerini ve ekonomilere yansımaları dikkate aldığımızda belki de işbirliği ve ortak çalışma kaçınılmaz bir zorunluluk olarak rasyonel kriterler içerisinde değerlendirilmek zorunda kalacaktır. İngiltere, Fransa, ABD gibi hem demokrasi geleneğini görece içselleştirdiği iddia edilen toplumlar hem de dünyanın önde gelen ekonomileri COVID-19 krizi ile ilgili zorlu bir süreçten geçmekte, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak çok boyutlu çetin bir sınav vermektedir. Böyle bir ortamda Abhazya, Dağlık Karabağ veya Güney Osetya gibi uluslararası tanınırlığı olmayan, kendi öz kaynaklarını yaratamayan bölgelerin salgın kriziyle başa çıkmakta ne denli zorlandığı aşikardır. Aynı durum çatışmaya taraf olan devletler için de geçerlidir. Zaten her üç ülke salgın öncesi bölgeyi yakından ilgilendiren ve hatta derinden etkileyen jeopolitik koşullar ışığında ve de petrol fiyatlarındaki düşüşle birlikte sıkıntılı bir sürece girmişlerdi. Salgın ile birlikte zorluklar artmakla kalmamış, dünyaya hakim olan belirsizlik üç Güney Kafkasya devleti için mevcut şartlarda öngörülmesi daha zor hale gelmiştir. Bireylerin yaşamsal risklerinin söz konusu olduğu, başka bir ifade ile, gerçek anlamda bir hayatta kalma mücadelesinin verildiği şimdiki dönemde sivil topluma her zamankinde daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Öyle ki, Güney Kafkasya'daki sivil toplum örgütleri hem kendi ülkelerinde, hem de ayrılıkçı güçlerin hakimiyetinde bulunan bölgelerde etkinliğini arttırmak zorundadır. Bu örgütler önce kendi aralarında diyalogu geliştirerek krizin bir "fırsat penceresi" olduğuna inanmalı ve bunu ait oldukları toplumlara anlatarak krize bu pencereden bakmaya ortam sağlamalıdır. COVID-19 bu anlamda toplumlar arası güven oluşturmak için bir egzersiz olarak görülmelidir. Geline nokta bölgede geleneksel bir nüfuza ve etki gücüne sahip olan Rusya'nın salgınla mücadele kapsamında ne Güney Kafkasya ülkelerine, ne de ayrılıkçı yönetimlere verebileceği somut bir desteğin olmadığı görülmektedir. Bu husus başlı başına birçok çalışmaya konu olacak kadar derin ve çok boyutlu bir mevzu olmakla birlikte, kısaca bahsetmekte yarar vardır. Rusya'nın kendisi uzun süren Suriye savaşının yorgunluğu, Kırım'ı ilhakı nedeniyle maruz kaldığı ekonomik ambargolar, bütçe gelirlerinin %40'ını oluşturan petrol ve doğal gaz piyasasında yaşanan düşüşler,¹⁸ COVID-19 salgını ve benzer nedenlerle desteğe ihtiyaç duyduğu bir dönemden geçmektedir. Bu koşullar altında Güney Kafkasya ülkelerine destek kapsamında sunabi-

¹⁸ Habertürk, "Rusya'nın Petrol Geliri Yüzde 25 Azaldı", 10 Haziran 2020, <https://www.haberturk.com/rusya-nin-petrol-geliri-yuzde-25-azaldi-2708196-ekonomi>, (Erişim: 14 Ağustos 2020).

leceği çok fazla seçeneği yoktur. Ayrıca, Rusya'nın tarihsel olarak bu bölgede ekonomik araçlarla değil, askeri gücüyle var olduğu da göz önünde tutulursa, her üç ülkedeki sivil toplumun tepki ve etki gücünde eşgüdümü sağlayarak, harekete geçmesi için uygun bir zamandır.

Çalışmanın önceki bölümünde de bahsedildiği gibi, tam da Gürcistan hükümeti ile Abhazya lideri arasında salgının yayılmasını yönetmek ve işgal hattında insan kaybını en aza indirmek üzerine bir konuşma başlamak üzereyken veya Azerbaycan ve Ermenistan yetkilileri arasında AGİK Minsk Grubu'nun teşebbüsü ile bir diyalog kurulmuşken, Rusya'nın Gürcistan'ın ayrılıkçı bölgelerine salgınla mücadele için askeri birlikler göndermesi ya da Ermenistan-Azerbaycan sınırında çatışmaların meydana gelmesi bir tesadüf değildir. En önemlisi ise, zaten birtakım ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlarla uğraşan Güney Kafkasya halkları salgının da etkisiyle artık savaş istemediklerini çeşitli platformlarda dile getirmektedir. Her üç ülkede de insanlar sağlık gibi hayati bir zeminde gelişen salgın krizinin etkisi ile 30 yıldır devam eden çatışmalardan yorgun düşmüştür. Toplumların bu durumun bilincine varması, bölgeye kalıcı barışın gelmesi için çok önemli bir fırsattır. Bu fırsatın olgunlaştırılarak değerlendirilmesi görevi sivil toplum örgütlerine düşmektedir. Ayrıca, daha önce edinilen tecrübeler, başta AB kurumlarının öncülüğü olmak üzere, dışarıdan yapılan girişimlerin Güney Kafkasya'daki sorunların çözülmesi için yeterli olmadığını göstermektedir. Öncelikle bu toplumların kendilerinin durumu anlaması gerekiyordu ki, aslında COVID-19 krizi bu anlamda etkili olmaktadır. Dolayısıyla, hem sivil toplum örgütleri, hem de onları destekleyen Batılı kuruluşlar için müsait bir ortam olduğu söylenebilir ve bu yöndeki çabaların yoğunlaştırılması gerekmektedir. Güvenlik tehdidinin yeniden tanımlandığı söz konusu dönemde halk sağlığı artık herhangi bir dış tehdit veya sınır savunması düşüncesinden daha acil bir tehdit olarak kabul edilmektedir. COVID-19 krizinin aniden ortaya çıkmış olması esasında bölgedeki mevcut koşullar ışığında bölgedeki sivil toplum örgütlerine tarihi bir sorumluluk yüklemektedir. Diğer taraftan, kriz süresince alınan katı önlemlerin yeni bir statüko olarak kalmayacağına dair vatandaşlara güvence vermek için hükümetler sivil toplumla birlikte çalışabilir ve krizden edinilen deneyimler dikkate alınarak hızlı bir şekilde düzenli yönetim mekanizmalarına dönülür.

4. Sonuç

Pandemi süreci kaotik özelliğini henüz değiştirmemiştir. Birçok bilinmezi barındıran bu süreç zaman zaman acil karar alınması gereken hatta acil eylem planlarını zorunlu kılan bir süreçtir. Ne var ki devletleri temsil eden hükümetlerin karar alma süreçleri geçmişin ezberlerini yok sayarak adım atabildikleri bir platform değildir. Bu durum da pandemi ortamında bilimin emrettiği hızı yakalamakta zaman zaman zaafiyet barındıracaktır. Çalışmanın önceki bölümlerinde vurgulandığı gibi COVID-19 süreci, sosyal mesafenin yetersiz kaldığı uluslararası düzeyde devletler arasında çözüme yönelik olarak geniş kapsamlı bir işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca hükümetlerin taşıdıkları sorumluluk karar alma süreçlerinde riskleri göz ardı edemeyecekleri bir

durumu ortaya çıkartmaktadır ki bu da eylem noktasında hantal bir yapıya davetiye çıkartmaktadır. Daha esnek davranabilen sivil toplum örgütleri ise inisiyatif alma noktasında daha hızlı ve cesur bir karakterde olabilecektir. Bir diğer ifade ile, COVID-19'un yayılmaya devam etmesi noktasından hareketle sivil toplum örgütlerinin daha fazla rol alması gerekecektir. Salgın döneminde sivil toplumun dinamizmiyle devletlerin deneyimlerini bir arada kullanabilmenin değeri büyüktür ve sonuç almaya hizmet edebilecektir. Sürecin bu şekilde ilerleyebilmesi ancak devletlerin sivil topluma alan açacak şekilde hareket etmesi halinde mümkün olabilir. Aksi halde salgınla mücadelenin beklenen başarıya ulaşması zor görünmektedir. Bu tarz bir yönetim modelinin yürütülebilmesi için bölgede eleştirilere konu olan demokrasi seviyesini yükseltmek adeta kaçınılmaz bir zorunluluk olacaktır. Bu adım beraberinde işbirlikleri ve güvenlik toplumu oluşturma süreçlerini çalıştıracığından yeni normalde öncesi dönemin kronik ve kimlik temelli kriz ve çatışma alanları yavaş yavaş yerini beraber çalışmaya dair sorunlara çözüm arayışına bırakacağı ihtimali yüksektir. Bu nedenle Güney Kafkas devletleri için pandemi sürecinin doğru yönetilmesi temel anlaşmazlıkların çözümünde demokratik bir gelişimi beraberinde getirebilecektir denilebilir.

Kaynaklar

BURKE, Adam: "Asia's Ethnic Conflicts In The Wake Of Covid-19", 29 Mayıs 2020, Italian Institute For International Political Studies, <https://www.ispionline.it/en/pubblicazione/asias-ethnic-conflicts-wake-covid-19-26355>, (Erişim: 30 Temmuz 2020).

CNBC: "Oil Nose-dives As Saudi Arabia And Russia Set Off 'Scorched Earth' Price War", 8 Mart 2020, <https://www.cnn.com/2020/03/08/oped-deal-collapse-sparks-price-war-20-oil-in-2020-is-coming.html>, (Erişim: 1 Ağustos 2020).

Habertürk: "Rusya'nın Petrol Geliri Yüzde 25 Azaldı", 10 Haziran 2020, <https://www.haberturk.com/rusya-nin-petrol-geliri-yuzde-25-azaldi-2708196-ekonomi>, (Erişim: 14 Ağustos 2020).

HEYWOOD, Andrew: *Siyaset*, Genişletilmiş 4. Edisyondan Çeviri, Çev. Fahri Bakırcı, 19. Baskı, BB101 Yayınları, Ankara 2018.

IMF: "World Economic Outlook 2020", <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WEO/2020/October/English/text.ashx?la=en> (Erişim: 28 Nisan 2020).

İSKİT, Temel: *Diplomasi*, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

KING, Stephen D.: *Küreselleşmenin Sonu*, Çev. Murtaza Özeren, Profil Kitap, İstanbul 2019.

LINKLATER, Andrew: "İngiliz Okulu", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Scott Burchill - Richard Devetak - Jack Donnelly vd., Küre Yayınları, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, İstanbul 2012.

NARDIN, Terry: "Uluslararası Siyaset Teorisi", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Scott Burchill - Richard Devetak - Jack Donnelly vd., Küre Yayınları, Çev. Ali Aslan - Muhammed Ali Ağcan, İstanbul 2012.

ORAN, Baskın: *Küreselleşme ve Azınlıklar*, Güncelleştirilmiş ve Geliştirilmiş 4. Basım, İmaj Yayınevi, Ankara 2001.

POGHOSYAN, Benyamin: “Analysis: Coronavirus Presents Armenia With Difficult Challenges”, Commonsplace.eu, 7 Nisan 2020, https://commonsplace.eu/index.php?m=23&news_id=5492, (Erişim: 4 Ağustos 2020).

SAYAN, Serdar: “Devletin Pandemide İşini Kaybedenlere Verdiği Aylık Nakit Desteği Osmangazi Köprüsü’nden Kaç Kere Geçiriyor?”, *İktisat ve Toplum*, Sayı: 116, Haziran 2020.

TASS Rusya Haber Ajansı: “Unemployment In Russia May Reach 10% In 2020 In Worst-Case Scenario”, 25 Nisan 2020, <https://tass.com/economy/1149625>, (Erişim: 30 Temmuz 2020).